

Dames en heren,

‘Wat is in breder maatschappelijke zin de waarde van kunst en cultuur?’ Dat is de centrale vraag bij de serie lezingen waar mijn bijdrage vandaag deel van uitmaakt.

Maar meteen ter geruststelling: samen met de verwante sector van het erfgoed kan kunst een maatschappelijk belangrijke rol vervullen. Kunst kan namelijk leden van een samenleving gedeelde ervaringen bieden en daarmee bijdragen aan sociale binding. En dat niet alleen breed horizontaal als een geslaagde Netflix serie of een internationale virtual community, maar binding ook verticaal, dwars door de verschillende geledingen van de samenleving. Dit onderscheid moet u even vasthouden.

Zeker, kunst kan ook verontrusten, stoken, iemand individueel raken of ontroeren en nog een heleboel meer zoals u weet en zoals ik bij andere gelegenheden uitvoerig heb betoogd. Maar daarnaast kan kunst via de esthetische ervaring, langs de weg van wat je samen mooi vindt of bijzonder, bruggen bouwen tussen mensen en groepen van mensen, bruggen die niet op een ander manier tot stand komen en die een samenleving niet kan missen.

Waarop berust dat vermogen van kunst? Kunst in de zin die dat begrip bij ons heeft, u moet dan denken aan gesigioneerde kunst, kunst met een maker, die kunst laat zich niet opsluiten, geografisch niet en sociaal maatschappelijk evenmin.

Anders dan de meestal anonieme volkskunst, is dergelijke kunst bijna per definitie meer dan het exclusieve mentale eigendom van een bepaalde groep of spiegel van een bepaalde natie. Denk maar aan ‘Werelderfgoed’.

Grote kunstwerken vallen nooit helemaal samen met hun culturele achtergrond. Daarom kun je van kunst houden uit een heel verschillende politieke, culturele en religieuze omgeving en kan kunst een band smeden tussen mensen over die verschillen heen.

Pieter Steinz heeft laten zien hoe een gedeelde perceptie van kunst binnen Europa heeft geleid tot een weefsel van betrekkingen en verwijzingen die samen een referentiekader vormen. Op mondiaal niveau zie je – minder dicht, minder hecht, maar toch - eenzelfde ontwikkeling. Japanse dirigenten en musici konden een plek verwerven binnen een van oorsprong Westerse muziekcultuur, zelfs binnen een specialisatie als de authentiek uitgevoerde Barokmuziek, en wij lezen boeken van Japanse schrijvers.

Jarenlang hebben wij een hausse gekend van Zuid Amerikaanse literatuur.

Valt u bij deze voorbeelden iets op? Zij hebben allemaal betrekking op wat ik zojuist horizontale binding heb genoemd. Niet toevallig want daar kan iedereen zich onmiddellijk iets bij voorstellen. Het gaat dan om kunst primair voor gelijkgezinden, op nationale schaal of, nog mooier, internationaal. Dat laatste is zelfs met prestige verbonden. Mijn boek is vertaald in het Mijn werk is laatst nog uitgevoerd in ... Binnenkort exposeer ik Ook nationaal prestige kan daarin meespelen. Meestal ten onrechte overigens.

Dat horizontale binding overwegend een aangelegenheid is van gelijkgezinden maakt de zaak overzichtelijk. Je zoekt aansluiting bij wat jou het meest bevalt. Bij de transnationale Republiek der Letteren van jouw keuze. Dat is van deze tijd.

Maar nu die andere binding: verticaal. Dwars door de samenleving.

Geografisch eerder beperkt tot hooguit de nationale schaal, sociaal juist meer geschakeerd dan de horizontale. In dit geval gaat het om mensen met een verschillende achtergrond en verschillende affiniteiten. Kunst voor mij, voor mijn kinderen en voor mijn Turkse werkster. Als één doelgroep. U voelt dat dit moeilijker wordt. Waar vind je kunst die ieder van ons kan aanspreken ook al zijn de redenen daarvoor hoogstwaarschijnlijk nog zo verschillend? Waar moet je dan aan denken?

Aan De Nachtwacht of aan het Joodse Bruidje van Rembrandt, aan Van Gogh en anders aan de Radetzky Mars? Het hoeft niet per se Nederlandse kunst te zijn en u mag zelf andere voorbeelden bedenken. Maar in algemene zin zal het dan toch gaan om kunst die als het ware boven de partijen staat. Klassieke kunst die gedeeld kan worden door mensen met verschillende culturele bagage, niet zelden alleen handbagage; kunst die daarnaast – en dat is wezenlijk - ruimte laat voor meer particuliere preferenties en voorkeuren die in kleinere groep worden gedeeld. Die kunst kan behalve ontroeren, stoken enzovoort, ook zorgen voor maatschappelijke saamhorigheid in verticale zin.

De twee soorten ervaring en binding vormen overigens eerder elkaars complement dan dat zij met elkaar in concurrentie verkeren. Het Joodse Bruidje kan op beide assen een rol vervullen. Op de horizontale waar de internationale expert vooral oog heeft voor de verfbehandeling en verticaal waar de leek onder de indruk is van de voorstelling.

Maar terwijl de horizontale variant het tij mee heeft, spreekt de verticale tegenwoordig steeds minder tot de verbeelding en is het de vraag of zelfs de gedachte van zoiets als een verticaal gedeeld repertoire, al is het maar op bescheiden schaal, vandaag de dag in een land als het onze nog een kans maakt.

Verticaal gedeelde kunstzinnige ervaringen en meer in het algemeen verticaal gedeelde opvattingen over waarden worden in onze samenleving schaars. Daarbij moet je je altijd een beetje voegen naar anderen.

En omdat juist dat ons in een wereld met veel ik en ego steeds moeilijker valt, ons voegen naar anderen, wordt het ook steeds lastiger om het met elkaar eens te worden welke kunst zo betekenisvol is dat wij die met elkaar willen delen. Ja, of wij überhaupt nog kunst willen delen en doorgeven aan elkaar, aan onze kinderen, aan volgende generaties, en aan mensen die van elders naar ons land zijn gekomen. De veelbesproken maatschappelijke waarde van kunst licht daarom wel steeds op aan de horizon maar komt niet echt dichterbij.

Hebben de kansen voor een gedeeld referentiekader, in feite de kansen voor cultuuroverdracht, er ooit anders, beter, voorgestaan dan nu? Ik denk van wel. In die naoorlogse wereld waarin ik ben opgegroeid, was nog volop gezag voorhanden. Gezag op basis van opvattingen over de religieus morele grondslagen van het bestaan. Met als essentie dat de waarheid – hoe het was, hoe het hoorde en ook wat grote kunst was -, buiten jou lag. Jij had te voldoen aan eisen die van buitenaf op je toekwamen. Daar mocht je niet achteloos in zijn. Mijn generatie werd geleerd van zich af te kijken.

En nu wat ik noem ‘de omkering van de blikrichting’.

De huidige generatie, niet alleen jongeren, kijkt niet, althans niet in de mate van vroeger, *van zich af* maar *naar zich toe*. Rembrandt was in zijn zelfportretten niet op zoek naar zelfexpressie, hij schilderde zichzelf als ‘tronie’, alsof het om iemand anders ging. Daartegenover staat het selfie. Nu draait het om mij; de wereld is het decor. Deze verandering van blikrichting vormt een belangrijk punt in mijn betoog. Ik zal proberen daar nog wat dichterbij te komen.

Ik begin breed, met een citaat onder de kop ‘De onbevreesde jeugd hoort geen alarmbellen’. NRC 28 oktober vorig jaar. Hubert Smeets in gesprek met de filosoof/theoloog Oleksi Panitsj uit Donetsk, nu woonachtig in Kiev. Panitsj is aan het woord.

‘De jeugd van nu is een “onbevreesde generatie”. Ze ziet geen maatschappelijk gevaar, zelfs niet als dat gevaar er wel degelijk is. In het maatschappelijk verkeer is angst soms juist een goede raadgever. Vrees maakt mensen alert, zorgt dat zij op hun hoede zijn.

De “onbevreesde generatie” hoort echter geen alarmbellen afgaan. Ze ziet geen heil in collectieve verdedigingslinies of aanvalsplannen.

Ze gokt a priori op strikt persoonlijke reddingsstrategieën.

Dat gaat goed totdat je ’s ochtends wakker wordt en ziet dat ouderen massaal vóór een Brexit hebben gestemd. Ben benieuwd of het over tien dagen in Amerika ook zo gaat.’ Nou, dat weten wij inmiddels.

Op 15 maart zijn wij in Nederland de dans godzijdank ontsprongen. Maar ook bij ons was de opkomst onder 18 tot 24 jarigen significant lager dan het gemiddelde.

De bezorgdheid die mijn generatie nog meekreeg van ouders die de oorlog hadden meegemaakt, is bij onze kinderen verdwenen omdat wij hen daarvan wilden en materieel ook konden vrijwaren. De aanvechting om naar buiten kijken, is de huidige generatie, zo blijkt telkens weer uit onderzoek, grotendeels vreemd. Geen kranten, geen tijdschriften, geen tv. Zij gaat met een andere bezorgdheidscoëfficiënt door het leven dan mijn generatie.

Mooi laat zich dat illustreren aan de hand van de piramide van Maslov.

En hoe dit uitwerkt op de omgang met kunst? Heel eenvoudig. De beschouwer destijds was doordrongen van het besef dat net als zoveel andere dingen, ook grote kunst groter was dan hijzelf. Die werd benaderd met eerbied en ontzag. Je keek op naar het hoogaltaar van de Nachtwacht, precies zoals Cuypers dat had bedoeld. En als je er bevattelijk voor was – denk aan Stendhal - dan werd je door de grootheid van die kunst overweldigd.

Kunst en volksverheffing, kunstpolitiek en volksverheffing: natuurlijk hoorden die bij elkaar. Dat waren de twee kanten van één medaille.

En nu? Nu is het eerder: ‘wie ben jij dat jij mij met jouw kunst dacht te moeten verheffen?’ Met een verhaal over grote kunst waar je naar opgaat, maak je in zo’n situatie weinig kans.

Toch is het nadrukkelijk geen kwestie van toen goed versus nu niet goed.

Als je bij de eerste houding denkt in termen van een schaal, dan gaat die van respectvol tot geïntimideerd. Bij overdrijving krijg je angstige mensen. De tweede houding kun je, denk ik, plaatsen tussen vrijmoedig en onverschillig.

Slaat deze houding door, dan heb je van doen met narcisten die alleen zichzelf zien als maat der dingen. ‘Ik heb daar niets mee’ en dat was het dan.

De vraag is vervolgens in hoeverre samenleving en culturele instituties bijsturen om zo’n beetje het juiste midden te houden.

Laten we eens zien aan de hand van wat berichten uit de samenleving en uit de krant.

Het Parool van 3 oktober vorig jaar berichtte over de organisatie van de Amsterdamse Museumnacht. Men wilde de verhalen van Amsterdammers vertellen.

Citaat: ‘We zijn immers allemaal Amsterdammers en dat is wat ons bindt.

echter: ... voelen alle Amsterdammers zich wel aangesproken? Wordt hun verhaal wel verteld en door wie eigenlijk?' Einde citaat. Dat je een museum zou kunnen bezoeken om juist niet jezelf tegen te komen, niet jouw verhaal te zien of te horen maar een ander verhaal, die gedachte heeft bij de organisatie van de afgelopen editie van de Museumnacht Amsterdam kennelijk geen rol gespeeld. Je gaat bij een bijzondere gelegenheid, op een bijzonder moment naar een museum voor een selfie. Om te kijken of jouw verhaal wel wordt verteld en door wie.

Zou de Amsterdamse Wethouder Cultuur daar opvattingen over hebben gehad?

Dit was haar antwoord op de vraag van de NRC (27-4-'16) waar haar beleid de komende jaren toe moest leiden. 'Op economisch gebied zijn er internationale lijstjes. Zo zijn we trots dat we de doelstelling hebben gehaald in de topdriesteden voor startups te komen. Als er een lijst zou zijn voor de beste culturele steden, dan zou Amsterdam tot de top 5 moeten behoren.' Met Mark Verstappen op cultuur had u mij over zo'n antwoord niet gehoord, maar ik hoop dat ik niemand van u kwets als ik constateer dat de reëel bestaande wethouder de inhoudelijke leegte van haar ambitie niet treffender had kunnen verwoorden.

De directeur van het Stedelijk Museum dan, wijst die ons de weg?

In een interview eind (10 november) vorig jaar (NRC) krijgen wij het volgende te horen. 'Mensen kunnen veel verschillende beelden tegelijk opnemen en de hiërarchie daartussen is verdwenen. Beelden en schilderijen staan niet meer hoger in aanzien dan foto's of tekeningen,... alles is even belangrijk. 'Post-medium, noemen ze dat in museumtaal. Het MoMA en het Centre Pompidou vragen zich hetzelfde af: hoe kunnen we onze presentaties aanpassen aan ervaringen die bezoekers in het dagelijks leven ook tegenkomen?' Nogmaals, ging het daar dan om?

En dan het zinnetje: 'We hebben veel discussies gehad over wat de zogenaamde "topstukken" in de collectie zijn.'

Ja, naar zogenaamde "topstukken", daar hoef ik met de werkster natuurlijk niet naar toe. Dan wachten wij even totdat ze er bij het Stedelijk een beetje uit zijn.

Bij het Rotterdams Philharmonisch wordt het 'klassiek topstuk' nog wel in ere gehouden, zij met de aanbeveling om je daarin te laten 'onderdompelen'. Hier wil men het publiek kennelijk verwennen. Als in een bubbelbad. Liefst

natuurlijk met een hapje en een drankje en een muzikje op de achtergrond om even helemaal tot jezelf te komen.

In een mum van tijd hebben eten en drinken trouwens de sprong gemaakt van de openlucht, buiten, naar de zaal binnen. Net als popcorn in de bioscoop. Met een kleine variant op de woorden van de volksdichter Gerard Reve destijds: 'cultuur is mooi maar je moet er wel iets bij te drinken hebben'.

Wat vindt u, moet het publiek tijdens een concert of tijdens een voorstelling gewoon iets kunnen nuttigen zoals het in het Concertgebouw destijds ook begonnen is, of vragen wij van mensen, vooral van jonge mensen, dat zij al die tijd stokstijf op een stoel blijven zitten? Voor een 'topstuk' kun je dat toch nauwelijks van iemand verlangen.

Als uit deze voorbeelden iets blijkt, dan is dat de onzekerheid ook in de professionele wereld over grote kunst en of je mensen zoiets als grote kunst nog wel aan kunt doen. Maar is het erg dat de dingen deze loop lijken te nemen?

Ja, wat is erg? Er zit in elk geval wel een prijs aan deze koers. Het kleine probleem is dat op deze manier langzaam maar zeker de argumenten voor het subsidiëren van kunst worden ondergraven. Ik heb daar al eerder op gewezen. Als je het in een samenleving niet eens kunt worden welke kunst in beginsel voor iedereen van belang is, ja, of er wel zoiets bestaat als kunst die voor iedereen van belang is, dan is eerst alle kunst belangrijk, die van mij en die van jou, en vervolgens is niets meer echt van belang. En dat betekent met enige vertraging onherroepelijk het einde van de subsidiegrondslag zoals wij die nu kennen.

<https://www.boekman.nl/blog/verslag-bijeenkomst-naar-waarde-gewogen>

Maar het in mijn ogen grotere probleem is dat het de samenleving gaat ontbreken aan – juist - gemeenschappelijk repertoire en gedeelde ervaringen. Zelfs over de top van de piramide, over de bovenkant van het spectrum worden we het niet langer met elkaar eens.

Kijk, als dat nu alleen zou spelen binnen de kunst of de muziek dan zou je nog kunnen denken dat het alleen een hoek van de samenleving betreft. Maar het gaat natuurlijk verder dan kunst. Je ziet dit ook terug in het gedrag van mensen op straat. Zij zijn steeds minder bereid zich te voegen.

En dan begint het menigeen toch te dagen dat we met zijn allen bezig zijn om in razend tempo in te teren op wat er nog rest aan sociale binding in onze samenleving.

'De sociale cohesie in de stad verdampt. ... sociale binding hoort bij de stad,

misschien wel meer dan we hadden gedacht. Als dat wegvalt ben je geen levende stad meer, maar een façade.” Aldus het Parool van 22-10-'16. Het verloren gaan van gezamenlijk repertoire op het gebied van de kunst staat niet op zichzelf. De omkering van de blikrichting zie je terug op alle maatschappelijke terreinen .

Neem de journalistiek. Die vormt “een belangrijke schakel in de maatschappelijke conversatie. ..sluit elk van ons zich op in zijn eigen ‘waarheidsbubbel’ dan heb je al snel geen samenleving meer,” aldus Pieter van den Blink.

Met ‘ieder zijn eigen kunst’ heb je al snel geen gemeenschappelijk referentiekader meer, geen conversatie en dus minder samenleving, voeg ik daaraan toe.

Maar gelukkig is er dan nog altijd ons onderwijs om wat scheef groeit, recht te zetten. Ware het niet dat volgens een recent OESO rapport het onderwijs in Nederland het meest ongedisciplineerd is van alle lidstaten en daarmee zo ongeveer de laatste instantie waarvan je in dit verband een zekere bijsturing mag verwachten.

Marjès Benoist, tot voor kort de nationale pianojuf aan het conservatorium van Amsterdam – zelf heeft zij in Moskou gestudeerd – had bij haar afscheid een mooie observatie. ‘Ik heb opvallend weinig Nederlandse leerlingen, want in Nederlandse families moet het gezellig zijn en piano studeren geldt niet als gezellig.’

Nog eentje in dit rijtje: Dirk de Wachter, Belgisch psychiater, NRC 16-10-'16. ‘U typeert de Westerse mens als overprikkeld, egocentrisch en hoogmoedig. Is uw boek een wake-up call?’ ‘Zeker, ik ben bezorgd over de wereld. Een maatschappij die niet meer verbonden is zet de deur open naar aberraties, zowel in de vorm van hedonistisch escapisme als in de vorm van geloofsescapisme.’

Het wordt tijd om af te ronden.

Twee namen wil ik nog noemen vanwege de historische dimensie van wat ik heb betoogd. Allereerst die van Alexis de Tocqueville. Een kleine twee honderd jaar geleden verscheen zijn ‘De la démocratie en Amérique’.

Met grote luciditeit beschrijft hij daarin de tendensen van een democratische samenleving in contrast met het ancien régime waaraan Frankrijk zich dan in feite nog steeds aan het ontworstelen is.

Die Amerikaanse democratie was, en is in menig opzicht nog steeds, ons

voorland. De Tocqueville zag dat in de nieuwe egalitaire wereld de mensen zelf de maat der dingen waren. Gezeggen lieten zij zich weinig, maar des te gretiger conformeerden zij zich aan de mening van anderen, aan de publieke opinie. Van De Tocqueville valt te leren dat de omkering van de blikrichting waar ik het over had, niet iets toevalligs is dat op een dag ook weer voorbij zal zijn, maar dat die omkering direct verband houdt met processen van democratisering.

Is het dan echter geen vorm van wijsheid om je eenvoudig bij zo'n realiteit neer te leggen? Misschien. Zij het dat de nieuwe mens behalve zelfbewust ook narcistisch en wrokkig kan worden. Zeker als hij zijn zin niet krijgt. Wie de democratie koestert, kan daar niet van weggijken.

Dan die andere stem, ook uit Frankrijk, ook uit de 19^e eeuw maar iets later dan De Tocqueville: Ernest Renan. De man van 'Qu'est-ce qu'une nation?' uit 1882. Opnieuw is het verleidelijk om aan het citeren te slaan. Maar ik beperk mij tot de centrale vraag van zijn betoog 'Welke krachten, welke factoren vormen een natie? Wat houdt een natie, een samenleving bijeen?'

Geen handelsbelangen, aldus Renan, geen geografische factoren, noch - opmerkelijk genoeg - taal of religie. Nee, wat de leden van een samenleving bindt, dat is primair een gedeelde geschiedenis; een gedeelde herinnering aan grote daden (!) en aan nederlagen, en de wens om samen verder te gaan.

Renan zegt het als volgt (blz. 34). 'Un passé héroïque, des grands hommes, de la gloire (j'entends de la véritable), voilà le capital social sur lequel on assied une idée nationale. Avoir des gloires communes dans le passé, une volonté commune dans le présent; avoir fait de grandes choses ensemble, vouloir en faire encore, voilà les conditions essentielles pour être un peuple.'

De Franse tekst moet u later nog maar eens rustig nalezen.

Maar nu hebben wij natuurlijk wel een probleem. Precies de grandeur die De Tocqueville in de egalitaire, democratische samenleving onder druk ziet staan, vormt voor Renan het middel bij uitstek om een samenleving te verbeelden en bij elkaar te houden. Wat er is en wat er nodig is, sluiten niet op elkaar aan.

En zou nu juist op dit punt niet een bijzondere rol weggelegd kunnen zijn voor kunst? Voor de kunst van zo-even, die boven de partijen staat, die niemand zich kan toe-eigenen en die er daarmee is voor iedereen.

Kunst die mensen aan zich bindt en daardoor onderling verbindt in vrijheid,

omdat ook grote kunst altijd eerder uitnodigt en overreedt dan dwingt. Zou die kunst ons aan een gezamenlijk speelveld kunnen helpen, een speelveld van en voor ons allemaal?

Kunstwerken, monumenten verbeelden een samenleving, een natie op een manier die voor iedereen begrijpelijk is. Benedict Anderson sprak in deze tijd van 'imagined communities'. Maar er is meer.

Door samen een traditie levend te houden rond een bepaald kunstwerk, vormen zich maatschappelijke verbanden. Denk bijvoorbeeld aan de Matthäus. Die is niet 'van ons' maar wij hebben wij ons dat werk in zekere zin wel eigen gemaakt. Wat anderen niet belet hetzelfde te doen.

Samen bewonderen, samen herinneren schept een band. Die band vormt de voorwaarde voor onderlinge solidariteit, de kurk waar de sociale verzorgingsstaat op drijft. Dat is maatschappelijk gesproken de waarde van kunst. Dat is de betekenis van gedeeld repertoire voor onze samenleving. Zeker nu de verschillende geledingen daarvan steeds minder met elkaar gemeen hebben.

Maar kunst kan alleen binden als en voor zover wij bereid zijn ons te binden en ons te laten binden.

Wat echter als u dit allemaal een beetje ouderwets vindt en ook een tikkeltje, misschien zelfs twee tikkeltjes overdreven? In deze tijd bepaal je toch zeker zelf wat jouw kunst is en met wie. Oh, dat kan. Dan laten wij Rembrandt, Van Gogh en Bach voor wat zij zijn en vallen daar verder niemand mee lastig. En dat hele idee van natie of samenleving, dat vergeten we dan ook.

Een tijdlang is inderdaad gedacht dat dat wel zou kunnen, moest kunnen: leven, desnoods samenleven, zonder binding, zonder saamhorigheid. Licht als helium.

Alarmbellen werden niet gehoord.

Thije Adams 2-4-'17